

جامعة
المصطفى
العالمية

جامعة المصطفى العالمية - مشهد

رسالة دكتري رشته كلام اسلامي

عنوان

بررسی کمال دین از دیدگاه آیت الله جوادی آملی و علی عبدالرزاق

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید مرتضی حسینی شاهرودی

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر جوادی رقی

طلبه

فاطمه علمی راد

آذر ۱۳۹۸

تقدیم

این اندک را اگر قابل باشد تقدیم می دارم

به ساحت پاک و مقدس

خاتم پیامبران، اسوه مؤمنان، رحمت جهانیان

حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه وآله

و به محضروالای

قطب عالم امکان، امام شطران

حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد و سپاس بی حد و بی کران خداوند عزیز و قدیر را که توفیق تحصیل علم و دانش عنایت فرمود.

با تشکر و سپاس از استاد کرامت‌دور و اندیشمند فرزانه

جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید مرتضی حسینی شاهرودی

که راهنمایی‌های عالمانه، دل‌سوزانه و روشنگرانه ایشان، مصباح هدایت دغدوین این رساله بود

و نیز با تشکر از استاد فاضل و ارزشمند

جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر حوادرقوی

که بزرگواران مشاوری این رساله را بر عهده داشتند

و با قدر دانی از همه کسانی که مراد امر این تحقیق یاری نمودند.

از خداوند منان برای همه استادان عزیز، عزت، عافیت، توفیق روزافزون و سعادت دو سرا در پرتو عنایات امام عصر ارواحنا فداه خواهیم نمود.

چکیده

رساله حاضر با هدف شناخت عمیق‌تر دین اسلام از طریق بحث و تحلیل کلامی درباره کمال دین و بررسی نظرات آیت‌الله جوادی آملی و علی عبدالرزاق در این زمینه، با روش تحلیلی - توصیفی صورت گرفته است.

دین به مجموعه عقاید، اخلاق و قوانین لازم برای اداره امور جامعه و پرورش انسان‌ها برای تحصیل سعادت ابدی، اطلاق می‌شود. از دیدگاه قرآن، دین «اسلام» است، حقیقت ثابت و واحد از زمان آدم تا خاتم که در زمان‌های مختلف با شریعت‌های آسمانی از طریق وحی و توسط پیامبران به بشر ابلاغ شده است. از آنجا که شریعت اسلام، آخرین دستورالعمل مرسل از جانب خدا است با دین اسلام تطابق کامل دارد.

کمال به آنچه یک نوع در ذات یا صفات خویش کامل می‌شود، اطلاق می‌شود. دینی کامل است که از شاخصه‌های هماهنگی با فطرت، عقلانیت، جامعیت، هدایتگری و پاسخ‌گویی به مقتضیات زمان برخوردار باشد، چنین دینی لاجرم دین خاتم است.

آیت‌الله جوادی آملی به همه مؤلفه‌های کمال دین و وجود آنها در اسلام اعتقاد دارد. ایشان تمامیت را پیشرفت کمی و کمال را پیشرفت کیفی دانسته است. از منظر ایشان، انتصاب جانشین پیامبر ﷺ از یک جهت پایان‌بخش احکام و قوانین دین بوده و نعمت دین را تمام کرده است و از جهت دیگر تغییری کیفی در دین ایجاد کرده و سبب رشد و صعود دین اسلام برای ظهور جهانی و ابدی شده است. تحقق دین منوط به جامعیت آن و کمال دین ملازم با خاتمیت است. خاتمیت مستلزم ولایت و استمرار دین است، لازمه استمرار دین، هماهنگی با فطرت، عقلانیت و هدایت‌گری دین است.

عبدالرزاق به هیچ‌یک از شاخصه‌های کمال دین به‌جز خاتمیت اعتقاد ندارد. نظریه عبدالرزاق درباره خلافت متشکل از دو مطلب است: حکومت و خلافت و جوب شرعی ندارد و الگویی برای حکومت اسلامی نیست. آرای وی درباره خلافت سبب عدم اعتقاد به شاخصه‌های کمال دین به‌ویژه استمرار آن شده است.

واژگان کلیدی:

دین، کمال دین، فطرت، خاتمیت، عقلانیت، جامعیت، استمرار، آیت‌الله جوادی آملی،

علی عبدالرزاق

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
کلیات	
۵	۱- بیان مسئله
۷	۲- فرضیه
۷	۳- سوالات تحقیق
۷	- سوال اصلی
۷	- سؤال‌های فرعی
۷	۴- پیشینه تحقیق
۸	۵- روش تحقیق
۹	۶- هدف تحقیق
۹	۷- نوآوری و نظریه‌پردازی تحقیق

فصل اول

بیان مبادی تصویری و تصدیقی مسئله

۱۱	۱-۱- دین
۱۱	۱-۱-۱- واژه دین
۱۲	۱-۱-۲- ضرورت تعریف دین
۱۲	۱-۱-۳- مشکلات تعریف دین
۱۴	۱-۱-۴- روش تعریف دین
۱۶	۱-۱-۵- تعاریف مختلف اصطلاحی دین

- ۱-۵-۱-۱- تعاریف متفکران غربی غیر مسلمان ۱۶
- ۱-۱-۵-۱-۱- تعاریف ماهوی ۱۷
- ۲-۱-۵-۱-۱- تعاریف عاطفی و ارزشی ۱۷
- ۳-۱-۵-۱-۱- تعاریف کارکردی ۱۸
- ۴-۱-۵-۱-۱- تعاریف ترکیبی ۱۹
- ۵-۱-۵-۱-۱- دلیل تشتت آرا ۲۰
- ۲-۵-۱-۱- تعاریف دین‌پژوهان مسلمان ۲۳
- ۱-۲-۵-۱-۱- تعاریف خاص ۲۳
- ۲-۲-۵-۱-۱- تعاریف عام ۲۴
- ۳-۲-۵-۱-۱- تعاریف اعم ۲۶
- ۳-۵-۱-۱- کاربردهای دین در قرآن ۲۷
- ۱-۳-۵-۱-۱- دین باطل ۳۲
- ۲-۳-۵-۱-۱- تفاوت دین و شریعت ۳۳
- ۳-۳-۵-۱-۱- ملاک اختلاف شرایع ۳۵
- ۶-۱-۱- منظور از دین در عنوان رساله ۳۶
- ۲-۱- کمال دین ۳۸
- ۱-۲-۱- مفهوم کمال ۳۸
- ۱-۱-۲-۱- تفاوت کمال و تمام ۳۹
- ۲-۲-۱- مؤلفه‌های کمال دین ۴۰
- ۱-۲-۲-۱- هماهنگی با فطرت ۴۰
- ۱-۱-۲-۲-۱- شاخصه‌های امور فطری ۴۲
- ۲-۱-۲-۲-۱- فطری بودن دین ۴۳
- ۳-۱-۲-۲-۱- دلایل عقلی فطری بودن دین ۴۴
- ۴-۱-۲-۲-۱- دلایل نقلی ۴۶
- ۲-۲-۲-۱- عقلانیت ۴۷
- ۱-۲-۲-۲-۱- نظریه‌های مختلف عقل‌گرایی ۴۹

۴۹ عقل‌گرایی حداکثری
۵۰ ایمان‌گرایی
۵۰ عقل‌گرایی انتقادی
۵۱ ۱-۲-۲-۲-۲-۲ مراد از عقلانیت دین
۵۲ ۱-۲-۲-۲-۳ دلایل نقلی عقلانیت دین
۵۴ ۱-۲-۲-۳ جامعیت
۵۷ ۱-۲-۲-۳-۱ دلایل عقلی بر جامعیت دین
۵۹ ۱-۲-۲-۳-۲ دلایل نقلی بر جامعیت دین
۶۴ ۱-۲-۲-۴ هدایت‌گری و ایصال به سعادت
۶۴ ۱-۲-۲-۴-۱ اثبات هادی بودن دین
۶۵ ۱-۲-۲-۴-۲ دلایل نقلی بر هادی بودن دین
۶۶ ۱-۲-۲-۵ خاتمیت
۶۸ ۱-۲-۲-۵-۱ علل تجدید نبوت در گذشته
۷۰ ۱-۲-۲-۵-۲ دلایل ختم نبوت
۷۳ ۱-۲-۲-۵-۳ دلایل نقلی ختم نبوت
۷۵ ۱-۲-۲-۶ پاسخ‌گویی به مقتضیات زمان
۷۵ ۱-۲-۲-۶-۱ امامت
۷۷ ۱-۲-۲-۶-۲ اجتهاد
۷۹ ۱-۲-۲-۶-۳ احکام ثابت و متغیر
۷۹ ۱-۲-۲-۶-۴ ملاک احکام و قاعده اهم و مهم

فصل دوم

بررسی دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی درباره کمال دین

۸۲ ۱-۲-۱ شخصیت‌شناسی
۸۲ ۱-۲-۱-۱ دوران تحصیل
۸۵ ۱-۲-۱-۲ دوران تدریس
۸۶ ۱-۲-۱-۳ روش و سلوک علمی

- ۸۷-۱-۴-۲- پس از پیروزی انقلاب ۸۷
- ۸۹-۲-۲- دین و تعریف آن از نظر آیت‌الله جوادی ۸۹
- ۸۹-۱-۲-۲- تعریف دین ۸۹
- ۹۱-۱-۲-۲- تعریف نهایی ۹۱
- ۹۳-۲-۲- وحدت دین حق ۹۳
- ۹۶-۳-۲-۲- اختلاف شرایع ۹۶
- ۹۹-۳-۲- خلافت از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی ۹۹
- ۹۹-۱-۳-۲- معنای خلافت ۹۹
- ۱۰۰-۲-۳-۲- خلافت، حقیقتی مشکک ۱۰۰
- ۱۰۱-۳-۳-۲- ولایت تکوینی ۱۰۱
- ۱۰۳-۴-۳-۲- ظلم مانع خلافت ۱۰۳
- ۱۰۴-۵-۳-۲- تبدیل نبوت به ملک و سلطنت ۱۰۴
- ۱۰۶-۴-۲- آرای آیت‌الله جوادی درباره شاخصه های کمال دین ۱۰۶
- ۱۰۶-۱-۴-۲- هماهنگی با فطرت ۱۰۶
- ۱۰۸-۱-۴-۲- دلیل بر هماهنگی دین و فطرت ۱۰۸
- ۱۱۰-۲-۴-۲- پاسخ به یک سوال ۱۱۰
- ۱۱۱-۲-۴-۲- عقلانیت دین ۱۱۱
- ۱۱۳-۱-۲-۴-۲- هماهنگی عقل و دین ۱۱۳
- ۱۱۶-۲-۲-۴-۲- عقلانیت شریعت اسلام ۱۱۶
- ۱۱۷-۳-۴-۲- جامعیت دین ۱۱۷
- ۱۲۰-۱-۳-۴-۲- ابعاد اجتماعی تعالیم اسلام ۱۲۰
- ۱۲۲-۲-۳-۴-۲- تمامیت، اعم از جامعیت ۱۲۲
- ۱۲۲-۴-۴-۲- هدایت‌گری دین ۱۲۲
- ۱۲۳-۱-۴-۴-۲- هدایت عام و خاص ۱۲۳
- ۱۲۳-۱-۱-۴-۴-۲- برخورداری انسان‌ها از هردو نوع هدایت ۱۲۳
- ۱۲۴-۲-۱-۴-۴-۲- عدم کفایت عقل در هدایت ۱۲۴

- ۱۲۵..... ۲-۴-۴-۲- هدایت، رسالت انبیا
- ۱۲۷..... ۵-۴-۲- خاتمیت
- ۱۲۹..... ۱-۵-۴-۲- برتری پیامبر خاتم
- ۱۳۰..... ۲-۵-۴-۲- خاتمیت از دیدگاه عقل
- ۱۳۱..... ۳-۵-۴-۲- توجیه رسالت پیامبر خاتم
- ۱۳۲..... ۶-۴-۲- سیالیت و استمرار دین
- ۱۳۳..... ۱-۶-۴-۲- دوران ائمه علیهم السلام
- ۱۳۷..... ۲-۶-۴-۲- دوران غیبت
- ۱۳۷..... ۱-۲-۶-۴-۲- اجتهاد
- ۱۴۱..... ۲-۲-۶-۴-۲- عقل برهانی
- ۱۴۱..... ۳-۲-۶-۴-۲- چاره‌اندیشی صحیح در ظرف تراحم احکام
- ۱۴۲..... ۵-۲- کمال دین از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی
- ۱۴۲..... ۱-۵-۲- مفهوم جامعیت
- ۱۴۳..... ۲-۵-۲- مفهوم تمامیت
- ۱۴۴..... ۱-۲-۵-۲- تمامیت نسبی و نفسی
- ۱۴۵..... ۲-۲-۵-۲- تمامیت علمی و عینی
- ۱۴۵..... ۳-۵-۲- مفهوم کمال
- ۱۴۶..... ۱-۳-۵-۲- کمال دین
- ۱۴۷..... ۲-۳-۵-۲- آیه اکمال دین
- ۱۵۳..... ۷-۲- مقایسه آرا
- ۱۵۵..... ۸-۲- نتیجه

فصل سوم

بررسی دیدگاه علی عبدالرزاق درباره کمال دین

- ۱۵۸..... ۱-۳- شخصیت شناسی
- ۱۵۹..... ۲-۳- آرای عبدالرزاق
- ۱۵۹..... ۱-۲-۳- خلافت

- ۱۵۹..... ۱-۱-۲-۳- مفهوم خلافت
- ۱۶۱..... ۲-۱-۲-۳- نظریه‌های خلافت
- ۱۶۳..... ۳-۱-۲-۳- دلایل خلافت
- ۱۶۳..... ۱-۳-۱-۲-۳- آیات قرآن
- ۱۶۴..... ۲-۳-۱-۲-۳- روایات نبوی
- ۱۶۵..... ۳-۳-۱-۲-۳- دلیل عقلی
- ۱۶۶..... ۴-۳-۱-۲-۳- اجماع
- ۱۶۸..... ۲-۲-۳- سیره پیامبر ﷺ در تشکیل حکومت
- ۱۶۸..... ۳-۲-۳- ماهیت رسالت پیامبر ﷺ
- ۱۶۹..... ۱-۳-۲-۳- ظواهر قرآن
- ۱۷۰..... ۲-۳-۲-۳- سنت
- ۱۷۰..... ۳-۳-۲-۳- طبیعت دین اسلام
- ۱۷۱..... ۴-۲-۳- حاکمیت پس از پیامبر ﷺ
- ۱۷۳..... ۳-۳- عکس‌العمل در برابر کتاب
- ۱۷۴..... ۴-۳- پیشینه تفکر عبدالرزاق
- ۱۷۸..... ۵-۳- نقد آرای عبدالرزاق
- ۱۷۸..... ۱-۵-۳- نقدهای گذشته
- ۱۷۸..... ۱-۱-۵-۳- شیخ محمد خضر حسین
- ۱۸۱..... ۲-۱-۵-۳- محمد عماره
- ۱۸۳..... ۳-۱-۵-۳- حمید عنایت
- ۱۸۶..... ۲-۵-۳- نقدهای نگارنده
- ۱۸۶..... ۱-۲-۵-۳- تحلیل تاریخ به جای تبیین حقیقت
- ۱۸۶..... ۲-۲-۵-۳- تفسیر نادرست آیات قرآن
- ۱۸۷..... ۳-۲-۵-۳- نادیده گرفتن بسیاری از آیات قرآن
- ۱۹۰..... ۴-۲-۵-۳- تعبیر از خلیفه به پادشاه
- ۱۹۱..... ۵-۲-۵-۳- بی‌توجهی به روایات مشهور و متواتر

- ۳-۵-۲-۶- کامل نبودن اطلاعات تاریخی ۱۹۲
- ۳-۵-۲-۷- حجیت رفتار پیامبر ۱۹۵
- ۳-۶- کمال دین از دیدگاه عبدالرزاق ۱۹۶

تطبیق و نتیجه‌گیری

- تطبیق و نتیجه‌گیری ۲۰۱
- اختلاف نظر شیعه و اهل سنت درباره ویژگی‌های خلیفه ۲۰۱
- مقایسه شاخصه‌های کمال دین ۲۰۵
- دوره رسالت پیامبر ﷺ ۲۰۸
- دوران ائمه علیهم‌السلام ۲۱۱
- عصر غیبت ۲۱۴
- منابع و مأخذ ۲۱۸

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي عَلَّمَ بَحْوَهُ وَ دَنَا بَطْوَهُ مَانِحَ كُلِّ غَنِيمَةٍ وَ فَضْلَ وَ كَاشِفَ كُلِّ عَظِيمَةٍ
وَ أَزَلَ أَحْمَدَهُ عَلَى عَوَاطِفِ كَرَمِهِ وَ سَوَائِغِ نَعَمِهِ وَ أَوْمَنُ بِهِ أَوْلًا بَادِيًا وَ اسْتَهْدِيهِ
قَرِيبًا هَادِيًا وَ اسْتَعِينَهُ قَاهِرًا قَادِرًا وَ اتَّوَكَّلَ عَلَيْهِ كَافِيًا نَاصِرًا وَ أَشْهَدُ أَنَّ
مُحَمَّدًا ﷺ عَبْدَهُ وَ رَسُولَهُ أَرْسَلَهُ لِإِنْفَاقِ أَمْرِهِ وَ إِنْهَاءِ عُدْرِهِ وَ تَقْدِيمِ نُذْرِهِ

ستایش خدا را که به قدرتش از همه چیز برتر، و به احسانش به همه چیز نزدیک است، بخشنده هر سود و فضل، و برطرف کننده هر بلاى عظیم و شدت است. او را بر کرم‌های پی در پی، و نعمت‌های فراوان و کاملش سپاس می‌گویم و به او ایمان می‌آورم که اول است و ابتدا کننده آفرینش، و از او هدایت می‌خواهم که نزدیک است و هدایت کننده، و از او کمک می‌طلبم که چیره است و توانا، و به او اعتماد می‌نمایم که کفایت کننده است و یاور، و شهادت می‌دهم که محمد ﷺ بنده و فرستاده اوست، که او را برای اجرای فرمانش و ابلاغ حجّتش و ترساندن عاصیان از عذابش فرستاد.

مباحث دین‌پژوهی از مباحثی است که امروزه مد نظر اندیشمندان و متفکران کلامی است. گفتگوی میان ادیان و بررسی آموزه‌های ادیان مختلف و تاثیر آن در نجات و سعادت انسان همواره از مباحث مهم کلام جدید و دین‌پژوهی است. این سوال که آیا دین به‌طور کلی یا کدام دین از عهده برنامه‌ریزی کامل برای زندگی انسان برآمده است؟ نیز از پرسش‌های مهم دین‌پژوهان به ویژه صاحب‌نظران مغرب زمین بوده است.

^۱ نهج البلاغه، خطبه ۸۳

تلاش‌های عقلانی و دستاوردهای روز افزون آن نیز سبب شده که برخی حداقل در حوزه مسائل اجتماعی خود را از قوانین و آموزه‌های ادیان بی‌نیاز بدانند یا به این اعتقاد پیدا کنند که دین برای مسائل اجتماعی و روزآمد زندگی بشر دستورالعمل ندارد. چنین دیدگاهی نظریه پردازان آن را به سمت فروکاستی دین به مسائل شخصی و فردی برده و سبب پیدایش نظریه دین حداقلی شده است.

گرچه این چالش‌ها در مغرب زمین و در دین مسیحیت مطرح بوده است ولی با اوج‌گیری روند گفتگوها و مباحث، این چالش‌ها به دنیای اسلام نیز وارد شد. متفکران مسلمان در برابر این مسئله عکس‌العمل‌های متفاوتی از خود نشان داده‌اند برخی با تأثیرپذیری از غرب مطالب مطروحه در حوزه مسیحیت را به اسلام سرایت دادند. در مقابل برخی با اعتقاد راسخ به کامل بودن دین اسلام در این زمینه و در تمام زمینه‌های دیگر به تبیین، توضیح و دفاع از دین اسلام مبادرت ورزیده‌اند.

براساس دیدگاه حداقلی قلمرو دین در امور اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و فقهی به حداقل کاهش یافته است و شارع مقدس در این موارد حداقل لازم را به ما آموخته است. دین محدود و منحصر به امور آخرتی بوده و در امور دنیایی به حداقل لازم بسنده کرده است. طرفداران این نظریه دین را سکولاریزه کرده، به جدایی دین از سیاست قائل هستند. در مقابل، اکثر اندیشمندان و دین-پژوهان برجسته اسلامی، تفسیر حداکثری از دین ارائه می‌کنند. نظریه دین حداکثری، جامع‌نگر بوده و امور دنیایی و آخرتی، هر دو را شامل می‌شود.

بررسی کمال دین، ویژگی‌ها و خصوصیات آن می‌تواند پاسخی برای چالش‌ها و کشاکش‌های فکری باشد که در این‌باره مطرح است. اینکه دین در علم، سیاست، اقتصاد، مدیریت و ... دستورالعمل دارد یا ندارد و این قوانین تا چه حد تاثیرگذار است، وابسته به بررسی مؤلفه‌ها و شاخصه‌های کمال دین است.

این نوشتار در صدد توضیح و تبیین مفهوم کمال دین و بیان مؤلفه‌ها و شاخصه‌های آن از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی به عنوان یک متفکر و اندیشمند شیعی و قائل به نظریه دین حداکثری و معتقد به کمال دین و علی‌الرزاق به عنوان کسی که نظرات او منجر به اعتقاد به دین حداقلی شده است، می‌باشد.

بدین منظور این نوشتار در چهار فصل تنظیم شده است:

فصل اول به مبادی تصویری و تصدیقی مسئله می‌پردازد، بدین منظور تعاریف مختلفی که

برای دین از جانب دین‌پژوهان غربی و اندیشمندان مسلمان ارائه شده و نیز مفهوم کمال دین را بررسی می‌کند. سپس شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی که لازمه کمال دین است را تبیین می‌نماید.

فصل دوم به توضیح و تفسیر و نیز بیان وجود یا عدم شاخصه‌های کمال دین در دین اسلام از دیدگاه آیت‌الله جوادی پرداخته و دیدگاه ایشان درباره کمال دین را به نظاره می‌نشیند.

فصل سوم آرا و نظرات علی عبدالرزاق را که در کتاب شاخص وی «الاسلام و اصول الحکم» بیان شده را مطرح کرده و نقد می‌کند سپس دیدگاه وی درباره کمال دین را توضیح می‌دهد.

سرانجام در بحث تطبیق و نتیجه‌گیری، وجوه تشابه و تفاوت آرای دو اندیشمند مذکور، مورد مذاقه قرار گرفته است.

کلیات

کلیات

۱- بیان مسئله

مقصود از دین در عنوان این تحقیق، دین حق است. یک دین در صورتی حق است که توسط خداوند تنظیم شده باشد، همان که در قرآن کریم در آیه ۱۹ سوره آل عمران با عنوان «اسلام» یاد شده است: «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» یعنی تسلیم و انقیاد در برابر حق. حقیقت ثابت و واحدی که از زمان آدم تا خاتم وجود داشته و خداوند نام آن را اسلام گذاشته و رضایت خود را در آن قرار داده است. این حقیقت در زمان‌های مختلف با شریعت‌های آسمانی که از طریق وحی بر پیامبران الهی نازل و توسط آنان به بشر ابلاغ شده، تحقق یافته است و آخرین آنها شریعت اسلام است. از آنجا که شریعت اسلام، آخرین دستور العمل مرسل از جانب خدا است با دین اسلام تطابق کامل دارد. مرتبه ابلاغ شده این شریعت به طور خاص مسئله مورد بحث این نوشتار است.

واژه کمال در لغت به معنای تمام است کمال یک شیء به این معنا است که از حیث مقدار و حدی که باید داشته باشد، هیچ کم و کاستی نداشته و غرض و مقصود از آن شیء کاملاً برآورده شود. کمال هر چیزی به حسب خود آن چیز است.

نویسنده «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم» معتقد است: معنای اصلی واژه کمال، مرتبه‌ای بعد از مرتبه تمام شدن اجزاست و در کیفیات به کار می‌رود. مرتبه‌ای که پس از اضافه شدن ویژگی‌ها و صفات نیکوی لازم تحقق می‌یابد.^۱ در اصطلاح، آنچه به وسیله آن یک نوع در ذات یا صفات خویش کامل می‌شود اگر کمال در ذات باشد، به دلیل تقدم بر ذات، کمال اول نامیده می‌شود و اگر در صفات باشد عوارضی متاخر از ذات است و به آن کمال ثانی گفته می‌شود.^۲

^۱ رک. حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۰، ص ۱۱۲

^۲ رک. میرسید شریف، التعریفات، ص ۸۱

کمال دین به این است که آن غرض و هدفی که از آن انتظار است، محقق شده باشد. یعنی تمامی قوانین و احکامی که بنا بوده جزو دین باشند، به طور کامل ابلاغ شده و نیازهایی را که انتظار می‌رود تا دین آنها را برآورده کند، پاسخ دهد.

برای اینکه یک دین کامل باشد باید از مؤلفه‌های لازم برخوردار باشد. مؤلفه یک چیز، عناصر و اجزای تشکیل دهنده یک مرکب اعم از اعتباری و تکوینی است. منظور از مؤلفه‌های کمال دین صفات و ویژگی‌هایی است که باید پس از تمامیت دستورات و مقررات آن، در یک دین جمع شود تا آن دین، یک دین کامل بوده و هدف آن به نحو کامل تحقق یابد. این صفات عبارتند از: هماهنگی با فطرت انسان، عقلانیت، جامعیت، هدایت‌گری و ایصال به سعادت، خاتمیت و سیالیت است.

دین به منزله یک مجموعه، هدف خاصی دارد و آن رساندن انسان به کمال نهایی یعنی قرب الهی است. کمال دین به این معنا است که در این هدف هیچ کمبود و نقصی در دنیا و آخرت نداشته باشد. مجموعه‌ای منظم و هماهنگ با فطرت انسان، معقول و جامع باشد تا بتواند غرضی که مقصود از ارسال دین بوده، بدون کم و کاست برآورده کرده، هدف خود را به طور کامل محقق کند.

با ظهور شریعت اسلام، شرایع الهی به نهایت کمال خود می‌رسد و اسلام نه تنها از نظر اصول و مبانی حق و کامل است بلکه شریعت آن نیز کامل است، زیرا آورنده آن از معرفت شهودی به تمام عوالم برخوردار و تمام مراحل را طی کرده است بنابراین دین اسلام از هر دو جهت کامل‌ترین است و پس از او دینی نخواهد آمد.

به‌طور کلی می‌توان به دو دیدگاه اساسی درباره کمال دین اشاره کرد: دیدگاه حداکثری که معتقد است: دین کامل دینی است که همه نیازهای انسان را با تمام جزئیات یا به نحو کلی و واگذاری جزئیات به عقل فراهم آورد و قوانین علمی مربوط به نظام دنیوی نیز در آن موجود باشد. در مقابل، برخی با دیدگاه حداقلی قلمرو دین را به مسائل عبادی و فردی تقلیل داده‌اند و معتقدند دین اسلام هیچ‌گونه طرح و برنامه زندگی ندارد و اگر هم برخی دستورات وجود دارد جزو اصول و ذاتیات دین نیست. نظریه آیت‌الله جوادی آملی در زمره دیدگاه اول و نظریه علی عبدالرزاق از مصادیق دیدگاه دوم به شمار می‌رود.

این تحقیق قصد دارد مسئله کمال دین را از دیدگاه معرفت‌شناسانه و با روش تحلیلی بررسی کرده مؤلفه‌ها و شاخصه‌های لازم آن را بیان و تحلیل نماید. همچنین آرا و نظریه آیت‌الله جوادی آملی را به عنوان اندیشمند برجسته معاصر از لابلای مطالب ایشان بیرون کشیده و توضیح دهد. و سرانجام

آرای روحانی مصری، علی عبدالرزاق را درباره جامعیت و سیالیت شریعت اسلام نقد و بررسی نماید.

۲- فرضیه

۱. دینی کامل است که از ویژگی هایی مانند فطری بودن، خردپذیر بودن، جامعیت و سیال بودن برخوردار باشد.
۲. آیت الله جوادی به همه مؤلفه های کمال دین اعتقاد داشته و تشکیل حکومت و مسائل اجتماعی را جزو مجموعه احکام و دستورات دینی می داند.
۳. علی عبدالرزاق حکومت و خلافت را از یکدیگر تفکیک کرده و خلافت را نفی و حکومت را ضرورتی بشری می داند.
۴. نتیجه آرای عبدالرزاق، اعتقاد به عدم کمال شریعت اسلام است.

۳- سوالات تحقیق

- سوال اصلی

وجوه تشابه و تفاوت اندیشه آیت الله جوادی آملی و علی عبدالرزاق درباره کمال دین چیست؟

- سئوال های فرعی

۱. کمال دین مستلزم چه صفات و ویژگی هایی در دین است؟
۲. دیدگاه آیت الله جوادی آملی درباره کمال دین چیست؟
۳. علی عبدالرزاق چه نظری درباره خلافت و حکومت دینی دارد؟
۴. آیا دین اسلام یک دین کامل است؟

۴- پیشینه تحقیق

کمال دین یکی از مباحث مهم کلام جدید است. هریک از اندیشمندان و صاحب نظران از زاویه های مختلف به مباحث مختلف درباره کمال، جامعیت و گستردگی دین پرداخته و نظرات و تفسیرهای مختلفی ارائه کرده اند. از آنجا که مباحث جدید فلسفی- کلامی، رویکردی جدید به این

مسئله داشته و نظریه‌هایی مانند تقلیل دین به اعمال فردی و عبادی مطرح شده است، بررسی و تبیین این مسئله به صورت تحلیلی و معرفت‌شناسانه همراه با ارائه ملاک‌ها و مؤلفه‌هایی برای تشخیص دین کامل از غیر آن ضروری است. طرح نقادانه نظریه‌ها برای تفکر دقیق و صحیح در این مسئله نیز لازم است.

اکثر کتاب‌های کلامی شیعه مسئله کمال دین را مطرح و تبیین کرده‌اند. همچنین تمام تفاسیر شیعه ذیل آیه کمال دین به این مسئله پرداخته‌اند ولی رویکرد همه این منابع اثبات امامت و به‌ویژه اثبات خلافت بلافصل حضرت علی علیه السلام پس از پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است. از کتاب‌های کلامی از منابع متقدم می‌توان به کتاب «احتجاج» اثر فضل بن حسن طبرسی و از منابع متأخر می‌توان به کتاب «آیات الولایه فی القرآن» نوشته آیت‌الله مکارم شیرازی اشاره کرد. از میان تفاسیر نیز می‌توان تفسیر «منهج الصادقین فی الزام المخالفین» اثر فتح الله کاشانی و تفسیر شریف «المیزان» اثر علامه طباطبایی را نام برد.

متن جامعی درباره کمال دین که این مسئله را به صورت تحلیلی و با بیان مؤلفه‌ها بررسی نماید به رشته تحریر در نیامده است. کتاب «جامعیت و کمال دین» نوشته علی ربانی گلپایگانی با بیانی ساده، کامل بودن دین اسلام را توضیح داده است. معدود مقالاتی نیز این موضوع را به روش درون دینی و براساس آیه سوم سوره مائده بررسی کرده‌اند.

همچنین کتاب‌هایی که با عنوان عام کلام جدید یا فلسفه دین تألیف شده‌اند، بخش کوتاهی را به این مسئله اختصاص داده‌اند که عموماً به طرح مسئله و بیان نظریات اکتفا کرده و فاقد تحلیل، نقد و بررسی می‌باشند. منابعی که درباره خاتمیت دین اسلام تألیف شده‌اند از باب تلازم خاتمیت با کامل بودن دین چند صفحه‌ای رابه بحث درباره کمال دین اختصاص داده‌اند. کتاب «فلسفه دین» نوشته محمد حسین زاده، کتاب «خاتمیت از نظر قرآن و حدیث و عقل» تألیف آیت‌الله جعفر سبحانی و کتاب «خاتمیت» اثر شهید مرتضی مطهری از این دسته‌اند.

به طور خاص نظرات هیچ‌یک از اندیشمندان فوق‌الذکر گردآوری و تألیف نشده است. همچنین همه آرای علی عبدالرزاق به طور جامع مورد نقد و بررسی واقع نشده است.

۵- روش تحقیق

این تحقیق از نوع توسعه‌ای است که با تکیه بر دانش موجود و به منظور ایجاد روش